

גד בן-עמי צרפתי

העברית ולשונות אירופה החדשות

שינוי חברתי ותרבותי

ההשכלה, הציונות וייסוד המדינה היו לעם ישראל – לפחות לחלק שחזר והתיישב בארצו – תחנות בדרך להיות עם ככל העמים. לא עוד פזורה של קהילות הקשורות ביניהן על-ידי דת ומורשת אבות ומורדות משכניהן הנכרים על-ידי חומות הגטו, חומות ממשיות או רוחניות, אלא עם בעל מדינה "נורמלית", ובה ממשלה, מערכת שיפוט, צבא, מוסדות חינוך מגני ילדים עד אוניברסיטאות, תאטראות, מפעלי תעשייה ומסחר, מדינה היושבת בין המדינות כשווה בין שוות – הכול ככל הגויים, לרבות גנבים וסוטים למיניהם. וכיוון שמדינת ישראל הצטרפה למשפחת המדינות, היא הולכת ומתאימה את תרבותה לתרבותן של מדינות העולם. אם נרצה לדייק יותר, נאמר שישראל הצטרפה לתרבות הקרויה "מערבית", היא התרבות של אירופה ושל אמריקה הצפונית. אמנם יש בינינו מיעוט "חרדי" המשתדל לעכב את התהליך הזה ולשמור על אופיו המיוחד של עם ישראל, כפי שהיה עד כה, אך ספק אם יעלה בידם הדבר, אפילו לגבי הציבור שלהם עצמם. לא כאן המקום לדון, אם הייתה מהפכה זו בחיי עמנו לטובה או לרעה, ואם היה יכול להיות אחרת, אבל עלינו לקבל את העובדה. כאן יצטמצם דיוננו בתוצאותיה בלשון העברית.

חברה ולשון

לשונה של חברה היא הכלי המבטא את תרבותה ובמידת מה אף מעצב אותה – בכל חברה יש השפעת גומלין בין התרבות ללשון. העברית המקראית מבטאה את התרבות, את דרכי החשיבה ואת תחומי ההתעניינות של אבותינו בזמן הבית הראשון והשני; לשון חכמים קשורה לתרבות של ימי התנאים והאמוראים; וכן העברית הישראלית קשורה בחיי הרוח ובדפוסי החשיבה של עם ישראל, ומאחר שחיי הרוח ודפוסי החשיבה

האלה יונקים במידה רבה מתרבות המערב, הולכת העברית הישראלית ומידמה ללשונות המערב, ובראשן אנגלית.

כיצד ניכרת זיקה זו בין לשון של חברה לתרבותה?

קל מאוד לבדוק את הדבר ב"חלקי מציאות" שיש להם שם בלשון אחת בלבד: בשום לשון מן הלשונות אין מלה שוות-ערך למלה העברית "שופר", ואין בשום לשון מלבד האנגלית מלה שמשמעותה whisky, והדבר מובן מאליו. ואיך נאמר gentleman בעברית או "ראש ישיבה" באנגלית? אך לא זה העיקר. חשוב יותר, שמה שבמילון של לשון אחת הוא "יחידה אחת" של המציאות, עשוי להתחלק לשתי יחידות או יותר בלשון אחרת. נזכיר כדוגמה פשוטה שאנו קוראים "שעון" לכלי המודד את הזמן, ואילו האנגלית מבדילה בין watch (שעונים על פרק היד) לבין clock (התלוי על הקיר). לא תמיד אפשר להסביר מניין ההבדלים בחלוקה הזאת בין הלשונות. אולם בדרך כלל ההתבוננות מלמדת, שבכל לשון החלוקה משקפת את המצב התרבותי והחברתי של חברה הדוברים, את סביבתה הגאוגרפית, את עיסוקיה, את דרך החיים שלה ואת מחשבתה. אוצר לשון המקרא עשיר, למשל, במלים המציינות קרבנות למיניהם – קרבן, זבח, עולה, חטאה, חטאת, אשם, שלמים, תודה, פסח, מנחה, נסך וכו' – בגלל חשיבותה של עבודת הקודש בחיי העם, ועני במונחים של ימאות או של חשיבה פילוסופית מופשטת. מפורסמות הדוגמות של המספר הרב של מלים המציינות בערבית את מיני הגמל לפי תכונותיהם, ושל המלים המציינות את סוגי השלג השונים בלשון האסקימואים. מילונה של לשון עשיר באותם התחומים שהם מרכזיים בחיי הרוח ובחיי המעשה של חברה הדוברים, ואותם היא מחלקת חלוקה דקה מן הדקה, והוא עני בתחומים אחרים, ואותם היא מחלקת חלוקה גסה בלבד.

סוף דבר: כל חברה מבקשת לבטא במלים שבלשונה את המושגים המיוחדים לה.

התקרבות בין הלשונות

כאשר עמים נתונים במגע ממושך – קשרי מסחר ותרבות, ריבוי תרגומים מלשון ללשון או ביקורים הדדיים תכופים – לשונותיהם נוטות להשתוות מבחינת היקף המשמעויות של המלים, ואז ההבדל שדיברנו עליו עד כה

בעניין חלוקת המילונים הולך ומיטשטש. כבר העיר הבלשן הצרפתי אנטואן מֵיֵה (Antoin Meillet), שלשונות אירופה המערבית, נידמו זו לזו במגעים שהיו ביניהן מאות שנים. מלים וצירופי לשון של שפה אחת ספגו משמעויות של מקבילותיהם בשפות אחרות, עד כי מילונים של שפות שונות זו מזו, אף-על-פי שהמלים שבהם נבדלות במידה ניכרת בצורתן החיצונית ובצלילן, הרי המושגים שהן מביעות דומים, עד כדי כך שאפשר לתרגם מלשון ללשון במידה רבה של דייקנות; יתרה מזו – מייה טוען, שצרפתי הקורא עיתון באיטלקית, ספרדית או פורטוגזית, מרגיש שהוא מוצא בו את לשונו הוא, אם כי בשינוי לבוש. הוסיף עליו האמריקני בנג'מין וורף (Benjamin Lee Whorf) כאשר צירף את כל לשונות אירופה חוץ מחריגים אחדים לקבוצה אחת וכינה אותה "אירופית ממוצעת סטנדרדית". יש להניח שמאז ימיו של וורף עוד התהדקה הקרבה שבין לשונות אירופה, בעיקר בשל ההשפעה החזקה של האנגלית, המתלווה לחדירת התרבות האמריקנית (תעשייה, סרטים, מדיניות). אפשר לטעון שהעברית הישראלית שייכת אף היא לאירופית הממוצעת.

משמעויות חדשות

כדי להיווכח בנכונות טענתנו נעשה תרגיל קטן. נבדוק מלים אחדות במילון של אבן-שושן: נמצא שלמלים רבות יש כמה משמעויות, ופעמים רבות מאוד אחת המשמעויות האלה, המאוחרת שבהן, מיוחדת לעברית החדשה, והיא שונה מכל המשמעויות של המלה ברבדים העתיקים של לשוננו. במשמעות הזאת המלה היא תרגום מדויק של מלה אנגלית. הנה לפנינו מדגם קטן ולא שיטתי של מלים, כל מלה בצירוף המקבילה האנגלית של הוראתה המאוחרת.

violin	=	כינור	nurse	=	אחות
century	=	מאה	genius	=	גאון
science	=	מדע	crystal	=	גביש
shelf	=	מדף	nuance	=	גוון
teacher	=	מורה	page	=	דף
secretary	=	מזכיר	decide	=	החליט

luck	=	מזל	barrel	=	חבית
writer, author	=	סופר	sex	=	מין
colleague	=	עמית	institute	=	מכון
box-office	=	קופה	waiter	=	מלצר
officer	=	קצין	government	=	ממשלה
wife	=	רעיה	grandfather	=	סבא

מה קרה בכל המלים האלה? משמעותה העתיקה של כל מלה מן המלים האלה השתנתה קמעה, כדי להתלכד עם משמעותה של מלה אירופית. ונשים לב, שהמלים שברשימה שייכות ללשון המדוברת הרגילה. לו לקחנו מונחים טכניים או מדעיים לא היה גבול לתופעה. ועוד יש לציין, ששינויי המשמעות במלים שרשמנו כאן, הם שינויים קלים ו"מובנים מאליהם", שינויים שצמחו ברובם בשימוש תמים של דוברים וכותבים, לפעמים אולי בהיסח הדעת, ולא בהנחיות של מלומדים או של מוסדות.

נמצאנו למדים, שמספר המלים שעבר עליהן תהליך של התאמה ללועזית גדול הרבה יותר ממה שנראה בעיון ראשון במילון. התופעה תפתיע בוודאי, את כל מי שמעולם לא נתן את דעתו עליה: מי יוכל לשער, שהמשמעות הרגילה של מלים תמימות כגון "דף", "מורה", "מזכיר", "סופר", אינה משמעותן המקורית, אלא משמעות חדשה, מושפעת מן "האירופית הממוצעת הסטנדרדית" ובייחוד מן האנגלית?

צורות חדשות

על אלה יש להוסיף את המספר הרב של מלים שנתחדשו בתוך העברית כדי להביע מושג השווה לזה של מלה לועזית, שלא היה לו עד כה ביטוי בעברית, כגון "לאומי" (national), "לאומנות" (nationalism), "לאומני" (nationalist), "מונית" (taxi), "מרצה" (lecturer), "מַרְקֶע" (screen), וכן הלאה, ללא סוף.

במה שנאמר עד כה יש כדי לשכנע את הקורא, שהמגמה להשוות את אוצר המלים בעברית לאוצר המלים בלשונות אירופה, כבר התממשה במידה מפליאה: התרגום מעברית לשפה אירופית מודרנית נעשה קל יותר, כי מלים עבריות רבות שוות-ערך למלים לועזיות ועשויות לבוא במקומן

כמעט בכל הקשר. ההתקרבות בין שפות אירופה המערבית, שדיבר עליה מייה, והדמיון בין כל שפות אירופה שציין וורף, חלים עכשיו גם על העברית. זהו התהליך המקיף ביותר והמהפכני ביותר שחל באוצר המלים של העברית מאז נתחדשה.

שאילת מלים

מי שקרא את דברינו עד כה יתמה אולי על כך שלא הזכרנו כלל את המלים השאולות וישאל: כיצד לא נזכרה כניסתן של המלים האלה לעברית: "רדיו", "קואליציה", "פיסיקה", "סוציאליסט", "פסיכיאטריה", וכן הלאה וכן הלאה – האין זו תופעה שראוי לדון בה? בניגוד למה שנראה במבט שטחי, זוהי תופעה המשפיעה על אופי הלשון הרבה פחות משינויי המשמעות שדיברנו עליהם בראשונה. וזאת משתי סיבות. ראשית, את המלים השאולות מוצאים בעיקר בתחומים מיוחדים של הלשון, כגון מדע, רפואה, טכניקה ופוליטיקה, ולא בלשון של חיי יום יום: אם תבדקו את שיחתכם עם חברים ובני משפחה, את הרומנים ואף את רוב מאמרי העיתונות, תמצאו שמספר המלים השאולות שבהם זעום – והלוא זה עיקרה של הלשון. נעתיק לדוגמה כמה שורות מתוך רומן שיצא לא מכבר (יהושע בר-יוסף, **בדרך חזרה**, ירושלים 1988, עמ' 120), וניווכח:

פתאום נזכר זלמן באותה תכונה ילדותית טבעית שלהם לחפש לעצמם תמיד שבילים לא סלולים, מסוכנים להליכה. בהתהלכם על המדרכה, למשל, צעדו, על פי רוב, בשוליים הצרים והמסוכנים. בעברם ליד גדרות אבן, היו מטפסים ועולים וצועדים עליהן. וככל שהייתה גדר האבנים צרה ומסוכנת יותר להליכה, הייתה משובחת ורצויה יותר בעיניהם.

אין בקטע זה אף מלה אחת שהיא שאולה מלשוונות אירופה המודרניות – אם כי יש בו מלים המשמשות שלא בהוראתן שבמקורותינו העתיקים ("מסוכן"), ויש מלים שהן חידושים של ימינו אף כי השורש והמשקל עתיקים ("מדרכה"). וכך רוב רובם של עמודי הספר. אילו המשכנו לקרוא מן המקום שהפסקנו, היינו צריכים להגיע לעמוד הבא כדי למצוא מלה שאולה אחת, היא "טלפון".

הסיבה השנייה שהמלים השאולות אינן משנות את מבנה המילון שינוי יסודי כפי שעושות המלים המשנות את משמעותן היא, שהמלים השאולות נשמעות מעצם טיבן שונות מן המלים העבריות הרגילות, הן מפני שרבות מהן מכילות הגיים זרים לעברית ("גיפ", "זירנל") או הגיים הבאים במעמד שלא יבואו בו בעברית (פ' דגושה בסוף המלה – "גיפ", פ' רפה בראש המלה – "סאשיזם"), הן מפני שאינן מתקשרות בדרך כלל עם שורש עברי ואינן בנויות לפי משקל עברי – הזרות הבולטת הזאת היא עצמה סייג לשימוש. ואילו מלים עבריות עתיקות המשמשות היום בשינוי משמעות אינן מגלות את זרותן אלא לעין בוחנת ומנוסה, ומשום כך אין מעצור להתרבותן, והן הן אשר משנות את מבנה המילון שינוי יסודי.

העברית המודרנית שאלה מעט מלים מן הגרמנית ("טיפוס" = סוג), מן הרוסית ("בלגן"), מן הצרפתית ("ויטרז"), ומכמה לשונות אחרות, אולם מאנגלית שאלה הרבה יותר. שאילת המלים מאנגלית נעשתה שכיחה מאוד בימי המנדט הבריטי על ארץ-ישראל, והתרבתה לאין שיעור אחר כך, בהתרחב השפעתה של הלשון האנגלית בעולם כולו, כפי שכבר אמרנו. גם המלים הרבות המכונות לעתים "בין-לאומיות" נכנסו לעברית בעיקר דרך האנגלית: "טיפולוגיה", "טייפון", "טכנולוגיה", "טכנוקרטיה", "טכני", "טכניקה", "טלגרמה", "טלפון", "טלפרינטר", "טלפתייה".

התפשטות הלעז

אם נביט עכשיו על התהליך הזה מבחינה נורמטיבית, כלומר מנקודת המבט של מי שרוצה לשמור על נאמנות הדוברים לעברית הקלסית, היא לשון המקרא ולשון המשנה, לא נוכל שלא לראות בדאגה את המהפכה שחלה במבנה המילון, עם חלוקת השדות הסמנטיים של הלשון במתכונת זרה לרוחה. אולם בשתיים נוכל להתנחם נחמה פורתא. ראשית כול, הדבר הוא בלתי נמנע: אם רצינו להמשיך ולהשתמש במילוננו העתיק, הכרח היה להתאים את תחולת המלים לתכנים המתבקשים בחיים של היום. ושנית – השפעת הלעז המשבשת כביכול את מקוריות הלשון מורגשת אפילו בדיבורם של עמים הידועים בגאווהם הלשונית ובתרבותם עתיקת הימים כגון צרפתים וערבים: אם בארזים נפלה שלהבת מה יעשו אזובי הקיר?

הגה, צורות, תחביר

ברור שהשפעת הלעז לא דילגה גם על תחומים אחרים של הלשון. בהגה, למשל, כמחצית או יותר מדוברי העברית אינם משמיעים הגיים של העברית שאינם בשפות אירופה, כגון אלה המיוצגים על ידי האותיות חי"ת, טי"ת, עי"ן, צד"י, קו"ף. בתורת הצורות, מבנה המלים, למדנו משפות אירופה את יצירת המלים המורכבות, כגון "כדורגל", "רמזור", וכדומה, ואת השימוש בתחיליות מן הסוג של "דו-" (bi-), "תלת-" (tri-), "קדם-" (pre-) וכדומה: "דו-חי", "דו-לשוני", "תלת-שנתי", "קדם-היסטורי" ועוד, ואפילו בתחיליות לועזיות שקשה לתרגמן, כבמלים "רה-אביליטציה", "רה-דירוג". בתחביר נכנסו לעברית כמה מבנים זרים: "הבית הוא גדול" על דרך the house is large, במקום מבנים שהם "שלנו" יותר, כגון "הבית גדול", "הבית גדול הוא"; כמו כן אנו אומרים "קניתי אותו ספר כמו אחי" על דרך I bought the same book as my brother, במקום "קניתי אותו ספר שקנה אחי"; נעשו רגילים, בייחוד בלשון העיתונים, משפטי זיקה ללא כינוי זיקה: "האיש אותו ראיתי אתמול" במקום "האיש אשר ראיתי אתמול" על דרך The man I saw yesterday. אולם נראה ששום תחום אינו פרוץ להשפעה זרה כמו אוצר המלים.

מבחר ביבליוגרפי: אברהם אבן-שושן, המילון החדש, 3 כרכים, ירושלים תשכ"ט-

- תשל" • יהושע בלאו, תחיית העברית ותחיית הערבית הספרותית, ירושלים תשל"ו • Benjamin Antoin Meillet, *Linguistique historique et Linguistique generale*, Paris 1965 • Lee Whorf, *Language, Thought and Reality*, Cambridge Mass. 1956